

УДК 343.3/7:502/504

О. С. Олійник,

канд. юрид. наук, старший викладач
кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх
справ

**СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННЕ ЗАВОЛОДІННЯ ГРУНТОВИМ
ПОКРИВОМ (ПОВЕРХНЕВИМ ШАРОМ) ЗЕМЛІ
(СТ. 239¹ КК УКРАЇНИ)**

Стаття присвячена питанням соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239¹ КК України). Розкрито зміст соціально-природничих факторів, які найбільше сприяли встановленню і збереженню кримінальної відповідальності за подібні дії.

Ключові слова: ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель, соціально-природничі фактори, соціальна обумовленість.

Оптимальність результатів здійснення кримінально-правової політики великою мірою залежить від забезпечення високого рівня підготовки та вдосконалення кримінального законодавства, головною запорукою чого є розробка й використання наукових засад правотворчої діяльності¹. Відповідно, внесення змін до чинного Кримінального кодексу (далі – КК), як і у разі доповнення його ст. 239¹ КК, потребує належного обґрунтування, а саме визначення тих причин, системи факторів, що приймаються до уваги законодавцем і стають визначальними на користь рішення про закріплення норми найсуворішого виду юридичної відповідальності – встановлення кримінально-правової заборони або криміналізації². При цьому саме об'єктивні закономірності розвитку суспільства, його потреби та інтереси виступають критерієм, мірилом цінності чи антицінності людської поведінки, оскільки законодавець не творить закони, а виражає у свідомих позитивних приписах внутрішні за-

¹ Основания уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация). – М. : Наука, 1982. – С. 19.

² Борисов В. И. Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения : монография / В. И. Борисов, С. В. Гизимчук. – Х. : Консум, 2001. – С. 5.

кони духовних відносин. Дослідження зазначеної системи факторів криміналізації, як і об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, його потреб та інтересів охоплюється поняттям «соціальна обумовленість кримінальної відповідальності» за певний злочин.

Щодо встановлення відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, то для цього рішення також існують об'єктивні чинники, серед яких визначальне місце займає група соціально-природничих факторів. Саме вони найбільшою мірою і всебічно характеризують суспільну небезпеку розглядуваного злочину та дозволяють зробити об'єктивний висновок про ефективність захисту від нього засобами закону про кримінальну відповідальність.

Україна є найбільшою європейською країною. Вона займає 0,41 % світової території суші і в ній проживає 0,85 % населення планети. Своєю працею українці створюють 0,2 % світового валового національного продукту і здобули для своєї батьківщини статус одного з найпотужніших виробників зерна³. За підсумками 2009/2010 років наша держава упевнено посіла третє місце у світі по експорту зернових, поступившись лише США й ЄС, зайняла близько 9 % ринку⁴. Також Україна входить до складу трійки найбільших постачальників ячменю, четвірки найбільших виробників цукрового буряка, сімки найпотужніших у світі країн-виробників рослинної олії, свинини, цукру та картоплі⁵. Запорукою цих успіхів у сільськогосподарському виробництві є наявність земельного ресурсу (ґрунту), формування якого має історичні та соціальні передумови.

Ґрунт – це тонка жива природна плівка, утворена живими організмами, що покриває поверхню суші Землі товщиною 0,3–1,5 м⁶. Спочатку поверхня

³ Україна надзвичайна. Неймовірні факти про Україну, які мало хто знав [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vsviti.com.ua/2013/09/ukrajina-nadzvychajna>. – Заголовок з екрану.

⁴ Аграрний потенціал незалежної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.agroprofi.com.ua/downloads/nomera/2011/agroprofi_32.pdf. – Заголовок з екрану.

⁵ Україна надзвичайна. Неймовірні факти про Україну, які мало хто знав [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vsviti.com.ua/2013/09/ukrajina-nadzvychajna>. – Заголовок з екрану.

⁶ Золотун В. П. Підвищення родючості ґрунтів – основа високих урожаїв / В. П. Золотун. – К. : Знання, 1982. – С. 5.

нашої планети являла собою затверділу вулканічну лаву і мало-помалу перші живі істоти разом із водою та повітрям руйнували її, а, відмираючи, зотлівали, розпадались та утворювали перегній (гумус). При цьому важливо підкреслити складність перетворення подрібненої гірської породи на ґрунт. Деревоподібні та навіть трав'янисті рослини не мають інструменту для руйнування кристалічної решітки мінералів. Такою здібністю володіють лише деякі види рослин: лишайники та каменеломки. Інші рослини отримують необхідні для фотосинтезу елементи мінерального живлення лише з готового ґрунту⁷. Далі перегній змішувався й поєднувався з подрібненою частиною землі, цементуючи (склеюючи) її. Як запевняють нас дослідники, саме так зароджувався перший ґрунт. У результаті такої взаємодії шар дрібнозему з гумусом стає щораз товщим, хоч інколи для кожного міліметра необхідні десятиріччя⁸. І це підкреслює важливість збереження родючого шару ґрунту від протиправного вилучення з біоценозу земельної ділянки. Хоча, як вважають науковці, утворення ґрунту може проходити й швидше. Так, якщо основа ґрунту подрібнена (це часто трапляється після великих вивержень вулканів), то буває достатньо кількох десятків років, щоб екосистема молодого ґрунту пройшла шлях від бактерій до трави, кущів і дерев. Від себе додамо, що сучасне суспільство такий варіант мало влаштовує. Адже, окрім «короткочасного» очікування в десятки років, людям доведеться боротись із низкою негативних побічних наслідків виверження вулкану, шкідливість яких значно перевищує інтерес одержання основи для утворення ґрунту.

Завдяки своїм унікальним властивостям ґрунт забезпечує існування життя на Землі, адже майже всі живі організми суші одержують елементи мінерального живлення саме з нього і, крім того, ґрунт є основою для закріплення вищих рослин: дерев, кущів і трав, які постійно поповнюють його не-

⁷ Керженцев А. С. Бесконфликтный переход биосферы в ноосферу / А. С. Керженцев // Экология и жизнь. – 2008. – № 1. – С. 4–11.

⁸ Корсак К. В. Основи екології : навч. посіб. / К. В. Корсак, О. В. Плахотнік ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – 3-є вид., перероб. і допов. – К. : МАУП, 2002. – С. 179.

обхідними речовинами. Разом із тим ґрунт є незамінною «домівкою» для багатьох видів мікроорганізмів, які також сприяють підвищенню родючості продуктами своєї життєдіяльності та власними залишками⁹. Ведучи мову про значення ґрунтів, необхідно врахувати й те, що всі рослини суходолу та водорості океанів використовують для фотосинтезу менше 0,1 % усього потоку сонячної енергії, яка досягає атмосфери Землі¹⁰. І ця мізерна кількість є єдиним джерелом життєвих сил для рослин, тварин і людей. Оскільки рослини суходолу – природні «акумулятори» енергії Сонця, ростуть на ґрунті, зняття останнього порушує екосистему, віднімаючи ресурс для утворення кисню. Окрім того, у ґрунті накопичуються активна органічна речовина і хімічна енергія, а основною формою його органічної частини і носієм енергії є гумус. Запаси органічної маси та енергії в ґрунті економно витрачаються для підтримання життя і кругообігу речовин у природі¹¹.

Для ґрунту, як показують результати багатьох досліджень, характерний і свій тепловий режим. Разом із вологістю він впливає на ґрунтоутворення, на різноманітні процеси, що проходять у ґрунті (фізико-хімічні, хімічні, біохімічні та біологічні). Також завдяки своїй малій теплопровідності ґрунти здатні згладжувати температурні коливання з глибиною і тому, наприклад, на глибині трохи більше 1 м добові температурні коливання майже не відчутні.

Окрім незамінної ролі в процесах накопичення сонячної енергії та утворення кисню, специфічною є функція ґрунтового покриву й у житті людини. Для неї ґрунт (його поверхня) – це головний засіб сільськогосподарського виробництва і фізичне місце проживання. Також, будучи місцем життя для багатьох живих організмів, ґрунт забезпечує матеріальну основу існування всього людства на планеті і використання флори й фауни задля одержання продуктів харчування, одягу, деяких будівельних матеріалів, сировини для

⁹ Заверуха Н. М. Основи екології : навч. посіб. / Н. М. Заверуха, В. В. Серебряков, Ю. А. Скиба. – К. : Каравела, 2006. – С. 171.

¹⁰ Корсак К. В. Основи екології : навч. посіб. – С. 46.

¹¹ Заверуха Н. М. Основи екології : навч. посіб. – С. 172.

багатьох видів промисловості тощо¹². На переконання природознавців, земельні ресурси для людини є найважливішими серед усіх ресурсів природи, а самі ґрунти – скарб і джерело багатства. При цьому, за сучасними оцінками, у світовому сільському господарстві використовується лише 30 % ґрунтів, оскільки решта 70 % – це ґрунти засушливих або холодних зон та малоприсадибні для використання землі крутих схилів. Площа оброблюваних земель у світі становить 1,5 млрд. га, тоді як загальний обсяг земель, потенційно присадибних для сільськогосподарського вжитку, становить близько 3,2 млрд. га¹³.

У цьому контексті, як слушно зазначають науковці, земельні ресурси, при використанні яких формується близько 95 % продовольчого фонду та 2/3 фонду товарів споживання, справедливо вважаються фундаментом економіки України та основою державного суверенітету¹⁴. Так, відповідно до статистичних відомостей, у загальній площі України (60354,9 тис. га) усі сільськогосподарські угіддя (рілля, сади, виноградники, сіножаті і пасовища) займають 41536,3 тис. га¹⁵. Володіння Україною таким потужним земельним ресурсом пояснюється тим, що протягом історії формування планети Земля значний масив українських земель (теперішні Вінницька, Житомирська області) із часів появи перших земних рослин і тварин (Силурійський період)¹⁶ жодного разу не затоплювався водами морів. Це сприяло нарощуванню родючого ґрунту і накопиченню найбагатшого у світі генофонду. До того ж степові екосистеми України, що містять велетенські запаси гумусу, протистояли тисячолітнім прямим впливам примітивної варварської агротехніки і при цьому ще й забезпечували людину біологічною продукцією належної кі-

¹² Заверуха Н. М. Основи екології : навч. посіб. – С. 27.

¹³ Корсак К. В. Основи екології : навч. посіб. – С. 174.

¹⁴ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : монографія / А. М. Шульга. – Х. : НикаНова, 2013. – С. 102.

¹⁵ Сільське господарство України : стат. зб. 2012 / Держ. служба статистики України ; за ред. Н. С. Власенко. – К. : Держ. служба статистики України, 2013. – С. 79.

¹⁶ Силур (від назви стародавнього кельтського племені силурів у Британії) – третій період палеозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав близько 440 млн. років тому після ордовіцького періоду, тривав близько 30 млн. років до девонського періоду.

лькості та якості. Проте зазначений природний ресурс не є вічним і до того ж має тенденцію до скорочення.

Вивчаючи проблему ґрунтоутворення, Н. М. Заверуха запевняє, що всього у світі піддається опустелюванню більше 1 млрд. га майже на всіх континентах¹⁷. С. В. Калеснік додає, що за останнє століття ерозія та дефляція зіпсували на Землі близько 2 млрд. га чи 27 % сільськогосподарських земель¹⁸. Так, наприклад, дощовий тропічний ліс із його гігантською біомасою і найвищою швидкістю біологічного кругообігу є вкрай нестійким до стресів. У разі впливу негативних факторів він може повністю деградувати і перетворитися у пустельний ландшафт (Аравійська пустеля, латерити, залізисті кори вивітрювання і т. і.). Недаремно світова спільнота занепокоєна варварським вирубуванням лісів у басейні Амазонки. Це цілком імовірно може закінчитись утворенням нової Сахари. Не менш втішними є подібні показники для України. Причин цьому загрозливому стану ґрунтів декілька й деякі з них пов'язані з примітивністю засобів ведення людиною землеробства. Так, коли людина всерйоз взялася за продуктивне сільське господарство, на поверхні Землі було приблизно 4,5 млрд. га потенційно придатних для цього земель. Десять тисяч років нагромадження досвіду використання ґрунту скоротили це багатство мало не вдвічі, а сучасні щорічні втрати продуктивних земель оцінюються від 3 до 7 млн. га. Зокрема підраховано, що висока ступінь розораності може стати головною причиною вітрової та водної ерозії ґрунту, якою, на думку фахівців, уражено 33 % всіх площ¹⁹. Показово, що Україна характеризується високою питомою вагою орних земель – 56,9 % щодо всього земельного фонду, а в таких областях, як Запорізька, Миколаївська, Тернопільська та деяких інших орні землі у всій земельній площі становлять по-

¹⁷ Заверуха Н. М. Основи екології : навч. посіб. – С. 174.

¹⁸ Калеснік С. В. Общие географические закономерности Земли : учеб. пособ. / С. В. Калеснік. – М. : Мысль, 1970. – С. 223.

¹⁹ Корсак К. В. Основи екології : навч. посіб. – С. 181.

над 80 %²⁰. Тому цілком зрозуміло, що наявність додаткових, окрім вимушених, втрат родючих ґрунтів видається вкрай небажаною або навіть небезпечною, а боротьба з порушенням порядку зняття, перенесення чи використання родючих земель засобами кримінального права видається виправданою.

Однією з цілей забезпечення охорони та правомірного використання родючих земель є, зокрема запобігання загрози голоду на нашій планеті. Як уже наголошувалось, аграрна сфера – це, перш за все стратегічна галузь економіки держави, важливий елемент національної безпеки. В умовах неспокійного, далеко ще не дозрілого для загального братства світу продовольча залежність країни є очевидною загрозою її безпеки²¹. Такий висновок сформований за результатами довготривалого дослідження і є підставою для занепокоєння. Зокрема, у 1928 р., коли Ліга націй зайнялась вивченням питань харчування, з'ясувалось, що близько 65 % людства живе у стані неперехідного голоду²². Найавторитетніші всесвітні організації з сумом констатують, що повільно, але невблаганно кількість голодних людей постійно збільшується. У 1970 р. таких людей нараховувалось 460 млн., у 1990 р. – 550 млн., у 2000 р. – 650 млн. осіб. Стійкість зазначеної негативної тенденції доводить необхідність дбайливішого ставлення до головного ресурсу сільського господарства. Більше того, оцінка реалій та усвідомлення невтішних перспектив приводять до формування системи уявлень щодо необхідності переходу до екологічно зорієнтованого сільського господарства²³ і щодо цього корисним буде послуговуватися багатим міжнародним досвідом. Так, у 90-х роках до лексики економістів, політиків, екологів та спеціалістів сільського господарства увійшла нова аббревіатура – САРД²⁴. Як вважають дослідники питань розвитку агропромислового сектора економіки, це є основою продовольчої

²⁰ Собко О. О. Родючість ґрунтів – в основу землеробства / О. О. Собко. – К. : Знання, 1984. – С. 6.

²¹ Ключев Н. Н. «Чистая» сфера / Н. Н. Ключев // Экология и жизнь. – 2005. – № 2. – С. 20–22.

²² Калесник С. В. Общие географические закономерности Земли : учеб. пособ. – С. 243.

²³ Миркин Б. М. Клубок противоречий современного земледелия / Б. М. Миркин, Р. М. Хазиахметов // Экология и жизнь. – 2006. – № 7. – С. 27.

²⁴ SARD – Sustainable Agriculture and Rural Development (англ.) – стійкий розвиток сільського господарства та сільських територій.

безпеки – однієї з головних складових концепції переходу світового співтовариства до стійкого розвитку. Складність її розв’язання, на думку Б. М. Миркіна та Р. М. Хазіахметова, полягає насамперед у тому, що потрібно не тільки нагодувати нинішнє покоління (у більшості країн це вже вдалось зробити), а й не позбавляти можливості бути ситим всі наступні покоління. Для цього потрібно зберігати агроресурси – ґрунти, воду, біорозмаїття сільськогосподарських екосистем²⁵, у тому числі обмежуючи їх споживання²⁶. Звичайно, для України вказана проблема гарантування національної безпеки має ще й зворотній аспект – нині нашій державі вкрай необхідно зберегти та примножити свої позиції постачальника продуктів харчування, у тому числі шляхом встановлення кримінально-правової охорони фізичної цілісності родючих земельних угідь. При цьому національним аграріям необхідно зберігати пріоритет екологізації землеробства над метою одержання максимального прибутку. Роль держави у збереженні зазначеного пріоритету як контролюючої структури, що застосовуватиме заходи заохочення та покарання, важко переоцінити. І тут Україні є до чого прагнути.

Результати дослідження ставлення до природи у 133 країнах світу, проведеного експертами Єльського і Колумбійського університетів, показали, що найбільш ефективно вирішує внутрішні й глобальні проблеми у сфері екології Нова Зеландія. При цьому досягнення кожної держави визначались за так званим індексом екологічних досягнень (Environment Performance Index – EPI) або, іншими словами, залежно від спроможності та готовності вирішувати зазначені проблеми й досягати поставленої мети. Серед критеріїв такої оцінки до уваги приймалися і ті, що вказують на продуктивність і відтворення природних ресурсів. Окрім Нової Зеландії, до першої десятки увійшли: Швеція, Фінляндія, Чехія, Великобританія, Австрія, Данія, Канада, Ма-

²⁵ Миркин Б. М. Клубок противоречий современного земледелия. – С. 27.

²⁶ Сонг Т. Развитие через ограничения / Т. Сонг, Ю. Н. Елдышев // Экология и жизнь. – 2006. – № 5. – С. 24.

лайзія та Ірландія, а Україна посіла 51 місце, одержавши 71,2 зі 100 балів²⁷. Беручи до уваги, що серед лідерів цього рейтингу є країни Західної Європи – наші найближчі сусіди, вважаємо, що встановлення кримінальної відповідальності за діяння, передбачене ст. 239¹ КК, певним чином сприятиме захисту соціального інтересу у поліпшенні ставлення до природних ресурсів.

Наведена характеристика соціально-природничих факторів дозволяє зробити висновок на користь не лише криміналізації незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, що, відповідно, і зробив законодавець у 2009 р., а й подальшого збереження розглядуваної норми як одного із засобів збереження й охорони об'єктів навколишнього природного середовища.

Олейник Е. С. Социальная обусловленность уголовной ответственности за незаконное завладение почвенным покровом (поверхностным слоем) земель (ст. 239¹ УК Украины)

Статья посвящена вопросам социальной обусловленности уголовной ответственности за незаконное завладение почвенным покровом (поверхностным слоем) земель (ст. 239¹ УК Украины). Раскрыто содержание социально-природных факторов, которые в большей степени влияют на установление и сохранение уголовной ответственности за подобные действия.

Ключевые слова: почвенный покров (поверхностный слой) земель, социально-природные факторы, социальная обусловленность.

Oliinyk O. S. Social conditionality of criminal liability for misappropriation of soil cover (surface layer) of land (Art. 239¹ of the Criminal Code of Ukraine)

Article is devoted to social conditioning of criminal liability for misappropriation of soil cover (surface layer) land (Art. 239¹ of the Criminal Code of Ukraine). The content of the social and natural factors that are the most contributed to the establishment and preservation of criminal liability for such actions is covered.

Key words: the soil (surface layer) of land, social and natural factors, social conditionality.

²⁷ Елдышев Ю. Н. Кто на свете всех зеленее? / Ю. Н. Елдышев // Экология и жизнь. – 2006. – № 4. – С. 24–25.